

Єпископ Марко Грушевський – очільник Волинської округи УАПЦ (до 150-ліття з дня народження)

Ірина Преловська

Статтю присвячено життєпису одного з діячів Української автокефальної православної церкви (1921-1930) Марку Федоровичу Грушевському (1865-1938). Головну увагу звернуто на вивчення маловідомої біографії одного з церковних діячів в Україні XIX-XX століть, його служінню на Волинській округі УАПЦ.

Ключові слова: документальні джерела, Марко Федорович Грушевський, церковні діячі, джерелознавство, Українська автокефальна православна церква (1921-1930), Волинська округа УАПЦ, політичні репресії.

Марко Федорович Грушевський (25 квітня 1865 р. – 2 вересня 1938 р.) практично все своє життя присвятив церковному служінню. До революції 1917 р. він служив на православних парафіях як священик, а згодом протоіерей. Після приєднання до Української Автокефальної Православної Церкви в 1921 р. під проводом митрополита Василя Липківського протоіерей Марко Грушевський у 1922 р. був висвячений на єпископа Волинського УАПЦ, а згодом очолював інші округи (єпархії) цієї Церкви¹.

5 лютого 1930 р. М. Грушевський, після тривалих поневірянь і гонінь на УАПЦ, зрікся церковного служіння і відійшов від Церкви взагалі. Очевидно, він не знайшов у собі сили залишатися й надалі на церковному служінні та працювати секретарем Всеукраїнської

¹ Див. докл.: Преловська І. М. Церковне служіння єпископа УАПЦ Марка Грушевського у 1920-ті рр. // Православ'я в Україні: Збірник матеріалів III Всеукраїнської наукової конференції / [під ред. митроп. Переяслав-Хмельницького і Білоцерківського Єпіфанія (Думенка) та прот. Віталія Клоса]. – К.: [Київська православна богословська академія], 2013. – Ч. 1. – С. 344-363.

Православної Церковної Ради Церкви, яка на «Надзвичайному» Соборі УАПЦ 28-29 січня 1930 р. проголосила «саморозпуск» цієї церкви під приводом її «антирадянської діяльності».

За роки незалежності Української держави виник цілий напрям історіографії, який вивчає спадщину УАПЦ 1920-1930-их рр., її митрополита Василя Липківського, єпископів та священників цієї Церкви. Джерелами до даного дослідження слугують ті документальні матеріали з історії виникнення та існування УАПЦ, які збереглися в Україні і почасти опубліковані², в т. ч. й ті, що стосуються репресій радянської влади проти церковних діячів³. Важливими є документальні матеріали, які вийшли друком в осередках української діаспори в Західній Німеччині, США і Канаді⁴.

Окремо слід згадати репресії проти діячів УАПЦ та дослідження архівно-кримінальних справ, які вже стали доступними дослідни-

² Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 14-30 жовтня 1921 р.: документи і матеріали / Упоряд.: Михайличенко Г., Пилявець Л., Преловська І. – К.; Львів: Жовква, 1999. – 560 с.; Другий Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 17-30 жовтня 1927 р. Документи і матеріали / Упорядники С. І. Білокінь, І. М. Преловська, І. М. Старовойтенко. – К.: Оранта, 2007. – 698 с. [Серія «Джерела з історії Церкви в Україні», кн. 2]; «В Українській церкві велика була духовна сила...» Становлення Української автокефальної православної церкви в описах самовидців та учасників церковно-визвольного руху на Сіверщині та в Середньому Подніпров'ї. 1917-1925 рр. / Упоряд., автор вступної статті А. А. Зінченко; археографічна підготовка документів та археограф. передмова, покажчики І. М. Преловської. – Ніжин, 2012. – 352 стор., іл. та ін.

³ Репресована УАПЦ. Політичні репресії проти священників Української автокефальної православної церкви (1919 – 1938). За документами Галузевого Державного архіву Служби безпеки України // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ / Упорядники: І. Бухарева, С. Кокін, І. Преловська, Г. Смирнов. – К., 2005. – № 1/2 (24/25). – Ч. 1. – 344 с.; Репресована УАПЦ. Політичні репресії проти священників Української автокефальної православної церкви (1919-1938). За документами Галузевого Державного архіву Служби безпеки України // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ / Упорядники: І. Бухарева, С. Кокін, І. Преловська, Г. Смирнов. – К., 2006. – № 1 / 2 (26/27). – Ч. 2. – 335 с. та ін.

⁴ Митрополит Василь Липківський. Історія Української Православної Церкви. Розділ VII: Відродження Української Церкви. – Вінніпег: Вид. накладом фундації Івана Грищука, 1961. – 181 с.; Митрополит Василь Липківський. Листи (1933 – 1937). – Торонто: Вид. Українського Православного Братства ім. Митрополита Василя Липківського, З.Д.А. – 1980. – 167 с.; Потієнко В. Відновлення ієрархії Української Автокефальної Православної Церкви. – Новий Ульм, (Німеччина): Вид. Вищого Церковного Управління Української Автокефальної Православної церкви, 1971. – 68 с.; Мартирологія Українських Церков: В 4-х т. – Т. I. Українська православна церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України. – Балтимор, Торонто: Українське Видавництво «Смолоסקип» ім. В. Симоненка, 1987. – 1207 с. та ін.

кам в Україні⁵. У зв'язку із зацікавленням історією розвитку українського автокефального руху, який розпочався в 1920-их рр. на хвилі революційних подій і розгортання визвольних змагань за Українську Державність, у 1990-их рр. виник цілий напрям в історіографії, який збагатив і розвинув той, що існував в українській діаспорі з часів закінчення Другої світової війни і переїзду українських церковних діячів та вірних УАПЦ на Захід.

Марко Федорович Грушевський, який крім церковного служіння був дослідником старожитностей Чигиринщини, родичем видатного українського історика М. С. Грушевського⁶, народився в с. Худолівка Чигиринського повіту Київської губернії. Він закінчив Черкаську бурсу (1883), Київську духовну семінарію (1889), де був одним із засновників і активних членів нелегальної студентської громади. Впродовж 1893-1897 рр. працював законовчителем, благочинним місіонером, служив священником на Чигиринщині та Черкащині. У 1893-1894 рр. другий, потім перший псаломник у Києво-Андріївській церкві. У 1897 р. висвячений на священника до Михайлівської церкви с. Суботова Чигиринського повіту. За звинуваченням в українофільській діяльності в 1910 р. був переведений до м. Таганчі Канівського повіту.

З літа 1918 р. о. Марко Грушевський проживав на подвір'ї колишнього Києво-Софійського монастиря у двохкімнатному помешканні на першому поверсі Митрополичого Будинку, оскільки виконував обов'язки «смотрителя будинків міністерства ісповідань»⁷. У цей час

⁵ Священники Української Автокефальної Православної Церкви під репресивним тиском тоталітарного режиму. Документи з архівної кримінальної справи на Олександра Ярещенка. 1923-1926 рр. // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. Науковий і документальний журнал. – К.: Сфера, 2007. – № 1(28). – С. 11-34; Священники Української Автокефальної Православної Церкви під репресивним тиском тоталітарного режиму. Документи з архівної кримінальної справи на Павла Вишневецького. 1926-1930 рр. // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. Науковий і документальний журнал. – К.: Сфера, 2007. – № 1(28). – С. 35-62; Документи про підготовку й проведення судового процесу над членами Спілки Визволення України / Підгот. до друку В. Пристайко та Ю. Шаповал // 3 арх. ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1995. – № 1/2. – С. 373-396 та ін.

⁶ Кучеренко М. «Не тут і не в сі часи» (Марко Федорович Грушевський) // Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). – К.: «КИЙ», 2006. – С. 124-194.

⁷ Кучеренко М. Життєпис Марка Грушевського // Грушевський Марко. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу / Марко Грушевський. – 2-ге вид., стер. – К.: Либідь, 2011. – С. 243. Див. також Кучеренко М. «Не тут і не в сі часи»... – С. 172-173.

Міністерство ісповідань Української держави знаходилося саме в цій споруді, і тому, мабуть, там знайшлося місце для проживання доглядача.

Очевидно, що його національні уподобання привели його до церковно-визвольного руху за українізацію та автокефалію Православної Церкви в Україні. Після захоплення Києва більшовицькими військами на початку лютого 1919 р. набув чинності радянський декрет про відокремлення Церкви від держави і школи від Церкви, що кардинально змінило ситуацію у справі українізації православних парафій в Україні.

Весною 1919 р. в усіх храмах і монастирях Києва новими радянсько-російськими властями було проведено опис майна у зв'язку з націоналізацією церковних споруд. На Софійському подвір'ї також було проведено описові роботи, зокрема у великому Софійському кафедральному та Малому соборі в ім'я Різдва Христового у дворі колишнього Софійського монастиря. Після складання майнового опису і націоналізації церковних споруд на території колишнього монастиря Софійський собор разом із дзвіницею рішенням Київського Губвиконкому (Постанова № 54 від 10 липня 1919 р.) було передано в користування зареєстрованій парафії Всеукраїнської Спілки православних парафій, і собор Св. Софії став її кафедральним храмом⁸.

Члени Старокиївської української парафії прийняли від попереднього соборного кліру ризницю (приймали: член парафіяльної ради Старокиївської парафії УАПЦ Григорій Вокушевський, священник Михайл Ольшевський, диякон Гаркавенко), соборну книгозбірню (приймали: член Старокиївської парафіяльної ради Ф. Корчинський, священник Марко Грушевський, Юхим Калішевський). Тоді ж ухвалили просити ПОЛРУ передати ВПЦР бібліотеку Софійської бурси та бібліотеку колишнього Свято-Володимирського братства при кафедральному соборі.

При Софійському соборі влітку 1919 р. утворилася українська парафія, до якої записався український художник-графік Георгій

⁸ Преловська І. М. Організація першої парафії УАПЦ в Софії 1919 р. // Нові дослідження давніх пам'яток Києва. Матеріали наукової конференції Національного заповідника «Софія Київська» 22-23 листопада 2001 р. – К.: Вид. Центр Національного заповідника «Софія Київська», 2003. – С. 174-182; *ї ж.* До 70-ї річниці створення Софійського Державного Заповідника у 1919-1934 рр. // Сакральні споруди в житті суспільства: історія і сьогодення. Матеріали Другої міжнародної науково-практичної конференції «Софійські читання», м. Київ. 27-28 листопада 2003 р. Присвячується 70-річчю утворення Софійського заповідника (1934-2004). – К.: Фенікс, 2004. – Вип. 2. – С. 10-18 та ін.

Нарбут, неодмінний секретар УАН академік Агатангел Кримський, Михаїл Мороз, Іван Приймак, Павло Ємець, Тодось Чехівський, Григорій Вовкушевський, Іван Тарасенко та інші. До ВПЦР від цієї парафії увійшли Г. Вовкушевський, протоіерей Василь Липківський, М. Мороз, М. Пивоваров, священник П. Тарнавський, протоіерей Нестор Шараївський та ін.

3 серпня 1919 р. на чергових зборах Старокиївської парафії при соборі Св. Софії розглядалося питання про затвердження постійного причету і було ухвалено обрати для служіння 4 священників і 3 дияконів. Настоятелем собору черговий раз був затверджений протоіерей Василь Липківський; штатними священниками: Тарнавський, Марко Грушевський і Михаїл Ольшевський; штатними дияконами: Олександр Дурдуківський, Іван Недзельський і Степан Хрипко. Було обговорено, що утримання собору і оплата причету вимагає прибутків щомісячно на 40 тис. крб.⁹

Діяльність ВПЦР була призупинена у зв'язку з окупацією Києва денікінськими військами восени 1919 р. Тоді повернувся митрополит Київський і Галицький Антоній (Храповицький), якого було вислано з Києва в грудні 1918 р. М. Н. Мороз у 1919 р. повідомив, що

«В кінці серпня Київ захопили денікінці. Від українців в першу чергу були одібрані Софіївський Собор і Миколаївський Собор. Андріївська церква була одібрана пізніше. В день вступу Денікінців я почув, що Липківський виїхав з Києва. Очевидячки через те, що сподівався, що денікінці робитимуть йому утиски. Через два дні вишов з Києва і я, теж опасаючись денікінців»¹⁰.

З подачі керівництва Російської Церкви в Україні розпочалися репресії проти священників-автокефалістів, які брали активну участь у створенні українських парафій і відправляли богослужіння українською мовою. Усіх причетних до цього осіб було заборонено у священнослужінні і позбавлено сану.

У грудні 1919 р. Київ знов захопили загони російської червоної армії і ВПЦР відновила роботу, оскільки мала юридичний статус, наданий радянською владою. Поступово з 1920 р. радянська влада остаточно

⁹ ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп. 3. – Спр. 30 Протоколи засідань Софіївської церковної ради м. Києва. 29 червня – 5 серпня 1919 р. – Арк. 24-24 зв.

¹⁰ Репресована УАПЦ... – К., 2006. – № 1/2 (26/27). – Ч. II. – С. 127.

закріпилася в Києві, відновили діяльність радянські урядові структури, які у свій час надавали дозволи Старокиївській парафії на використання Софійського собору, і поступово життя увійшло в певні рамки. Це був період, коли УАПЦ отримала максимальну кількість київських храмів в оренду згідно зі списками зареєстрованих «двадцяток». Сприяння влади в цей час ґрунтувалося на тому, що загальнополітичні умови поки що не давали розвинути організованим репресіям, а, з другого боку, декларована політика «коренізації», тобто сприяння місцевому населенню і підтримка його мови на противагу «царській тюрмі народів», давала можливість діячам українського автокефального руху використовувати це навіть за умови зростання протистояння з традиційними церковними установами і структурами.

Але в цей час священик Марко Грушевський уже не служив у великому Софійському соборі. З 1920 р. він був інструктором-організатором ВПЦР, у численних поїздках пропагував ідеї УАПЦ, організовував українські парафії на місцях. Для цієї роботи ВСПП змушена була виготовляти велику кількість посвідчень для українізаторів православних парафій на місцях, оскільки в цей період відсутність документів і повноважень при перевірці різноманітними органами могла загрожувати ув'язненням.

Велика кількість таких посвідчень для уповноважених ВПЦР збереглася в ЦДАВО України за 1920-1921 рр., оскільки саме в цей період відбувався інтенсивний процес переходу церковного життя на нові засади. 17 вересня 1920 р. о. Марко Грушевський був відраджений від ВПЦР до с. Юшки Київського повіту для відправлення урочистої відправи українською мовою в сільському храмі¹¹. Там він пробув з 18 по 22 вересня 1920 р. і служив на храмове свято «чуда Архистратига Михаїла» 19/6 вересня. Здійснивши багато організаційних справ, він зіткнувся з великою кількістю запитань від мешканців с. Юшки, які запитували його, навіщо було українізувати Церкву, і чи не порушує це канонів Православної Церкви, хіба можна правити на мужицькій мові Службу Божу, чому українізовано Церкву саме с. Юшки, тоді як інші села не українізуються, чому російській єпископи «виклинають» українське духовенство і натравлюють старих людей на при-

¹¹ ЦДАВО України. Ф. 3984. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 30. Бланк надруковано в київській друкарні Дніпросоюза 1918 р.

хильників українізації, чи «Просвіта» на селі добре діло чи ні, чи заповідав Христос правити Службу Божу на слов'янській мові¹².

Серед документів в архіві ВПЦР виявлено автограф о. Марка Грушевського – це його лист до ВПЦР від 18 листопада 1920 р. Він писав, що

«Справи по відбудові по селах рідної одправи служб Божих задержують мене на селах зараз і будуть задержувати ще далі. Сім'я моя в м. Києві без коштів. Та і я тут ледве-ледве з дня на день перескакую. Щиро прохаю Всеукраїнську Раду допомогти моїй сім'ї, скільки ласка, коштами. Священик М[арко] Грушевський».

Невідомо чи було надано допомогу, оскільки є тільки коротка резолюція на документі наступного змісту: *«На розгляд президії. 27 листопада. М. Мороз»*¹³.

Збереглося також посвідчення священика Марка Грушевського, уповноваженого в грудні 1920 р. на Канівський повіт¹⁴. Про те, що у 1921 р. прот. Марко Грушевський брав активну участь у заснуванні осередків УАПЦ свідчать документи з канцелярії ВПЦР цього періоду. Виявлено лист до ВПЦР від священика Марка Грушевського (немає кінця), який був зареєстрований у канцелярії ВПЦР за № 19 від 15 січня 1921 р., де він розповів про події по українізації церковного життя в с. Дибинці Канівського повіту, мешканці якого після з'їзду 17 парафій 6-7 грудня 1920 р. висловили бажання приєднатись до Округової Ради с. Карапишів. Дослідження Карапишівського періоду його діяльності вже опубліковано¹⁵.

О. Марко Грушевський був делегатом Церковного Собору Київщини 22-26 травня 1921 р., який відбувся у великому Софійському соборі. З постанов цього Собору відомо тільки, що він був підвищений до сану протоієрея і обраний кандидатом на висвячення в єпископи Київщини¹⁶.

Але з якихось причин він продовжив свою українізаторську діяльність по селах Київщини і не поспішав повертатись до міста. Зберігся

¹² Там само. – Арк. 30-31.

¹³ ЦДАВО України. Ф. 3984. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 6.

¹⁴ ЦДАВО України. Ф. 3984. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 8.

¹⁵ Кучеренко М. «Не тут і не в сі часи» ... – С. 177-180.

¹⁶ Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор... – С. 474; 479.

лист від ВПЦР до пан-отця Марка Грушевського за № 4022 від 8 вересня 1921 р., де ВПЦР просить його заснувати Округову Раду в м. Баришівці з наданням йому відповідного уповноваження¹⁷.

Цим документом пред'явник прот. Марк Грушевський уповноважувався на заснування Округової Ради в м. Баришівка Переяславського повіту на Полтавщині за підписами М. Мороза та секретаря ВПЦР. Протоієрея Марка Грушевського було згадано на засіданні від 24 жовтня 1921 р. Першого Всеукраїнського Собору УАПЦ, який відбувся у великому кафедральному Софійському соборі. Голова Президії Собору Михайло Мороз перед тим, як запросити новообраного митрополита УАПЦ Василя Липківського на це засідання, повідомив соборян що

«наш шановний працівник о. Грушевський пише, що він не має змоги через хворобу взяти участь в праці Собору, але вітає і бажає всього найкращого в нашій праці. Я гадаю, ми будем теж вітати його»¹⁸.

10 березня 1922 р. до ВПЦР було надіслано лист-доповідь від настоятеля церкви с. Волошинівка Марка Грушевського, де він описує стан справ¹⁹. У листі від 15/28 лютого 1922 р. він доповідав, що копії постанов Волошинівської Округової Ради він надіслав до єпископа Переяславського УАПЦ Володимира Самбірського, але додав свої зауваги щодо існуючих проблем. Зокрема він заторкнув проблему соборноправності на місцях, коли клірики на парафіях відмовлялися підлягати «хамам», тобто парафіянам, а вимагали гарантій у забезпеченні утримання членів причету на випадок недодержання обіцянок парафіянами.

Прот. Марка Грушевського також турбували проблеми відправ служб Божих і треб, вирішення складних питань реєстрації шлюбу та розлучень, забезпечення українськими священниками парафій УАПЦ, залучення представників місцевої інтелігенції до церковної роботи.

Протоієрей УАПЦ Марко Грушевський був висвячений на єпископа Полонського УАПЦ у 1922 р. Очевидно, служіння на Волині не було

¹⁷ ЦДАВО України. Ф. 3984. – Оп. 4. – Спр. 47-а. – Арк. 1.

¹⁸ Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор... – С. 299.

¹⁹ ЦДАВО України. Ф. 3984. – Оп. 4. – Спр. 47-а. – Арк. 2. Оригінал. Рукопис чорнилом. Текст написано на звороті друкарського бланку звернення правління Дніпровського Союзу Споживчих Товариств про вклади-займи до українських кооператорів. Бланк надруковано в київській друкарні Дніпросоюза 1918 р.

тривалим з багатьох причин. У своєму листі до ВПЦР від 1/14 жовтня 1922 р., який було написано у Києві в помешканні на Киянівському провулку, 6²⁰, він писав про те, що служіння на Волині і останні Покрівські Збори ВПЦР його остаточно переконали в правильності шляху УАПЦ у боротьбі з «Церквою Живою» та екзархістами.

У цьому листі він також написав, що

«В своїй особистій праці я мушу зазначити, що на Волині необхідно призначіння мене від ВПЦР, а не запрошіння самими діячами Волині на катедрі єпископа. Міг би я нести свою працю і в другій місцевості на Україні, але лише по призначінню, а не по запрошінню. Якби ВПЦР не визнала цього можливим, то я щиро прохаю призначити мене, хоча б і по запрошінню параківчан, на ту чи іншу параківку на селі, недалекому від Київів. Марко Грушевський, Єпископ Полонський, власною рукою»²¹.

У архіві виявлено один з його листів після його висвяти на єпископа від 15/28 листопада 1922 р., якого було написано у Києві в помешканні на Киянівському провулку, 6²². Єпископ Марко Грушевський писав, що у своїй доповіді 8/21 жовтня 1922 р. він не подав статистичних відомостей по Волині, зокрема по тій окрузі, яка обрала його своїм єпископом. У цьому листі він скаржився на проблеми у стосунках з екзархістами, відсутність організованої праці в тих селах, які вже приєдналися до УАПЦ, небажання обирати парафіяльні ради, анархію в стосунках між священиками, старостами і благовісниками. Через це Марко Грушевський просив ВПЦР примусити благовісників його округи надіслати відомості про стан парафій УАПЦ в селах Дертка, Тиронівка, Любомирка, Коваленки, Мотрунки, Миропіль, Лабунь, Титків, Липне, Кранопіль, Колодяжна, Велика і Мала Шкаровка, Великі і Малі Мацевичі, Любар, Чуднів, Печангівка, Вільха Новоселиця і Полонне²³. До цього прохання він додав і перелік місцевих благовісників УАПЦ, які і повинні були надати ці відомості.

Взагалі поки що не вдалося скласти повний перелік усіх його переміщень під час єпископського служіння в УАПЦ, на Волині зокрема.

²⁰ Там само. Арк. 5. Рукопис, оригінал, автограф автора.

²¹ Там само. Арк. 5. Рукопис, оригінал, автограф автора.

²² Там само. Арк. 3. Машинопис, оригінал, автограф автора. Про обставини придбання помешкання будинку у Києві див.: Кучеренко М. «Не тут і не в сі часи» ... – С. 182-184.

²³ Там само. Арк. 3 зв.

Проф. Іван Власовський вказує тільки на кілька його призначень, зокрема про те, що він був духовним керівником Конотопської округи на Чернігівщині, потім Таращанської на Київщині²⁴.

Митрополит УАПЦ Василь Липківський майже не згадує Марка Грушевського у своїй «Історії...». Очевидно події навколо Другого Всеукраїнського Собору УАПЦ 1927 р. і подальші проблеми з розколом всередині ВПЦР не сприяли висловленню позитивних оцінок. Він писав, що

«На Першу Пречисту року 1925 р. мене запрохано до Катеринославу на свято. Єпископом там уже був Петро Ромоданів, що залишив правопорядництво в Харкові [...] Між іншим в Ромоданова тоді притулювся і єпископ Марко Грушевський, що ніяк не міг загріти місця, й нарешті поїхав шукати щастя на Катеринославищину»²⁵.

Після важких останніх років боротьби за виживання УАПЦ єпископ УАПЦ Марко Грушевський зрікся єпископського сану 5 лютого 1930 р.²⁶. Про це також написав митрополит УАПЦ Василь Лпківський у своїй «Історії...»:

«І як ліквідація УАПЦ нагадує обставини смерти Христової перед Його воскресінням... Уже помер Христос, вже Його поховано, привалено гроб каменем, а між тим вороги його неспокійні, воїни прийшли до Пилата і кажуть: "Цей обманщик казав: на третій день воскресну. Так звели забезпечити гроб вартою, щоб ученики не вкрали Його і не сказали, що Він воскрес із мертвих...". Хіба не те ж саме трапилось і з Українською Церквою? Уже згряя христопродавців, що оголосила себе "синадріоном" – "надзвичайним церковним собором", винесла смертний присуд Українській Церкві, поховала її, привалила гроб її каменем своєї

²⁴ Див. напр.: Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви: У 4 т., 5 кн. – Нью-Йорк. – Бавнд Брук: Українська Православна Церква в С.Ш.А., 1961. Репринтне вид.: К.: Вид. Української Православної Церкви Київського Патріархату, 1998 р. – Т. 4. – Частина 1 (XX ст.). – С. 145.

²⁵ Митрополит Василь Липківський. Історія Української Православної Церкви. Розділ VII: Відродження Української Церкви. – Вінніпег: Вид. накладом фундації Івана Грищука, 1961. – С. 140-141.

²⁶ Кучеренко М. «Не тут і не в сі часи»... – С. 187.

постанови; вже всі більші чесні прихильники й працівники цієї Церкви і навіть митрополит Микола Борецький, що був почесним головою цієї зграї ліквідовані, зіслані, розстріляні; уже й ті "діячі" зі зграї христопродавців, що для ДПУ були вже непотрібні в Церкві, єпископи – Ромоданів, Грушевський, Чулаєвський, Кротевич, Дахівник, та їхні співробітники з священства й мирянства, як Говядовський, Коляда та інші, прилюдно зріклися і Церкви і віри, стали "повноправними совітськими громадянами"; уже й митрополит і всі єпископи самоліквідувались, зріклися свого єпископського служіння, залишившись лише служителями культу при церквах, що до них зареєстровані, – а ДПУ все ж неспокійне»²⁷.

Питання зреченців УАПЦ не обминув митрополит УАПЦ Василь Липківський, коли сидів без засобів до існування, позбавлений права служити в церкві після Другого Собору УАПЦ 1927 р. «Проповіді на неділі і свята. Слово Христове до українського народу» були написані як літературні твори, хоча не можна виключати, що певні записи велися Василем Липківським тоді, коли він упродовж своєї пресвітерської, а потім архієрейської діяльності виголошував проповіді в храмі. Ці промови упорядковано видавцем за річним колом богослужінь УАПЦ (в підзаголовках до проповідей вказано, у яку неділю її виголошено). Кожна з них має тему, яка пов'язана з Священним Писанням і має певне тематичне спрямування.

Відгукнувся митрополит УАПЦ і на факти свідомого і вимушеного зречення священства. У своїй проповіді «Шлях до життя дійсний і обманний» (Неділя 30-та по Тройці) він писав:

«Багато й тепер є учителів нових, що настирливо показують нові шляхи життя земного [...] Тепер кажуть: продай віру, продай Христа, продай церкву, продай вітчизну, продай душу – от усе це продай, тоді тільки будеш мати надію на товариство з нами в новому життю [...] А сучасні юнаки-законники перед вимогою – продай вічне, дороге задля здобуття тимчасового, нікчемного в новому житті – трохи помнутьсь та й продають [...] особливо на це квапливий наш брат, українець. Навіть

²⁷ Митрополит Василь Липківський. Історія... – С. 172-173.

духівництво, пан-отці, що десятки років священствували і вони безсоромно оголошують в часописах: Я ніколи не вірив в Бога, а обдурював нарід за поляниці, а зараз хочу стати чесним... щоб одержати хлібний пайок... Продає наш землячок і себе і рідного брата і батька, і гуртом і в роздріб, як кажуть»²⁸.

Судячи з наведених причин зречення, він читав подібне в опублікованих у радянській пресі покайних заявах зреченців єпископського і священницького сану.

Після зречення єпископського сану Марко Грушевський прожив іще 8 років. Працював сторожем Жовтневої лікарні, кур'єром, двірником, знову сторожем артілі інвалідів. Станом на 1938 р. проживав у м. Київ, Киянівський пров. 6 кв. 1. Син Анатолій (1905 р.н.), доньки Галина і Тамара.

Востаннє він був заарештований 11 червня 1938 р., перебував у Лук'янівській в'язниці. Розстріляний 2 вересня 1938 р. за постановою Особливої Трійки УКНКВД по Київській області від 9 серпня 1938 р. Реабілітований 16 травня 1989 р. Кенотаф М. Ф. Грушевському встановлено у 1997 р. на могилі дружини та доньки Тамари на Лук'янівському кладовищі.

Автор етнографічних досліджень: «Дитячі забавки та гри усякі» (Київська старовина, 1904), «Гетьманське гніздо», «Урочища і перекази села Суботова. Зібрані в роках 1897-1899» (Записки НТШ, 1909), «3 життя селян на Чигиринщині» (1914), «Дитина в звичаях і віруваннях українського народу» в 2 т. (1906-1907).

Список джерел і літератури:

1. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви: У 4 т., 5 кн. – Нью-Йорк. – Бавнд Брук: Українська Православна Церква в С.Ш.А., 1961. Репринтне вид.: К.: Вид. Української Православної Церкви Київського Патріархату, 1998 р. – Т. 4. – Частина 1 (XX ст.). – 384 с.
2. «В Українській церкві велика була духовна сила...» Становлення Української автокефальної православної церкви в описах самовидців та учасників церковно-визвольного руху на Сіверщині та в Середньому Подніпров'ї. 1917-1925 рр. / Упоряд., автор вступної статті А. Л. Зінченко; археографічна підготовка доку-

²⁸ Митрополит Василь Липківський. Історія... – С. 52.

- ментів та археограф. передмова, покажчики І. М. Преловської. – Ніжин, 2012. – 352 стор., іл.
3. Другий Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 17-30 жовтня 1927 р. Документи і матеріали / Упорядники С. І. Білокінь, І. М. Преловська, І. М. Старовойтенко. – К.: Оранта, 2007. – 698 с. [Серія «Джерела з історії Церкви в Україні», кн. 2].
 4. Кучеренко М. «Не тут і не в сі часи» (Марко Федорович Грушевський) // Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). – К.: «КІЙ», 2006. – С. 124-194.
 5. Кучеренко М. Життєпис Марка Грушевського // Грушевський Марко. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу / Марко Грушевський. – 2-ге вид., стер. – К.: Либідь, 2011.
 6. Мартирологія Українських Церков: В 4-х т. – Т. І. Українська православна церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України. – Балтимор, Торонто: Українське Видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1987. – 1207 с.
 7. Митрополит Василь Липківський. Історія Української Православної Церкви. Розділ VII: Відродження Української Церкви. – Вінніпег: Вид. накладом фундації Івана Грищука, 1961. – 181 с.
 8. Митрополит Василь Липківський. Листи (1933-1937). – Торонто: Вид. Українського Православного Братства ім. Митрополита Василя Липківського, З.Д.А. – 1980. – 167 с.
 9. Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 14-30 жовтня 1921 р.: документи і матеріали / Упоряд.: Михайличенко Г., Пилявець Л., Преловська І. – К.; Львів: Жовква, 1999. – 560 с.
 10. Потієнко В. Відновлення ієрархії Української Автокефальної Православної Церкви. – Новий Ульм, (Німеччина): Вид. Вищого Церковного Управління Української Автокефальної Православної церкви, 1971. – 68 с.
 11. Преловська І. М. Організація першої парафії УАПЦ в Софії 1919 р. // Нові дослідження давніх пам'яток Києва. Матеріали наукової конференції Національного заповідника «Софія Київська» 22-23 листопада 2001 р. – К.: Вид. Центр Національного заповідника «Софія Київська», 2003. – С. 174-182.
 12. Преловська І. М. До 70-ї річниці створення Софійського Державного Заповідника у 1919-1934 рр. // Сакральні споруди в житті суспільства: історія і сьогодення. Матеріали Другої міжнародної науково-практичної конференції «Софійські читання», м. Київ. 27-28 листопада 2003 р. Присвячується 70-річчю утворення Софійського заповідника (1934-2004). – К.: Фенікс, 2004. – Вип. 2. – С. 10-18.
 13. Преловська І. М. Церковне служіння єпископа УАПЦ Марка Грушевського у 1920-ті рр. // Православ'я в Україні: Збірник матеріалів III Всеукраїнської наукової конференції / [під ред. митроп. Переяслав-Хмельницького і Білоцерківського Єпіфанія (Думенка) та прот. Віталія Клоса]. – К.: [Київська православна богословська академія], 2013. – Ч. 1. – С. 344-363.
 14. Репресована УАПЦ. Політичні репресії проти священників Української автокефальної православної церкви (1919-1938). За документами Галузевого Державного архіву Служби безпеки України // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-

- НКВД-КГБ / Упорядники: І. Бухарєва, С. Кокін, І. Преловська, Г. Смирнов. – К., 2005. – № 1/2 (24/25). – Ч. 1. – 344 с.
15. Репресована УАПЦ. Політичні репресії проти священників Української автокефальної православної церкви (1919-1938). За документами Галузевого Державного архіву Служби безпеки України // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ / Упорядники: І. Бухарєва, С. Кокін, І. Преловська, Г. Смирнов. – К., 2006. – № 1 / 2 (26/27). – Ч. 2. – 335 с.
16. Священники Української Автокефальної Православної Церкви під репресивним тиском тоталітарного режиму. Документи з архівної кримінальної справи на Олександра Ярещенка. 1923-1926 рр. // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. Науковий і документальний журнал. – К.: Сфера, 2007. – № 1(28). – С. 11-34.
17. Священники Української Автокефальної Православної Церкви під репресивним тиском тоталітарного режиму. Документи з архівної кримінальної справи на Павла Вишневецького. 1926-1930 рр. // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. Науковий і документальний журнал. – К.: Сфера, 2007. – № 1(28). – С. 35-62; Документи про підготовку й проведення судового процесу над членами Спілки Визволення України / Підгот. до друку В. Пристайко та Ю. Шаповал // З арх. ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1995. – № 1/2. – С. 373-396.
18. ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп. 1. – Спр. 10.
19. ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп. 1. – Спр. 14.
20. ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп. 3. – Спр. 30.
21. ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп. 4. – Спр. 47-а.

